

Tadeusz Polak

Znak ochrony obiektów zabytkowych w czasie wojny

Ochrona Zabytków 36/3-4 (142-143), 188-192

1983

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

conservators for the building to undergo major repair the authorities are obliged to redempt it, while on the other, it is thought that assistance of central authorities should have a self-financing nature. Another subject widely discussed is a campaign to enlarge a list of protected monuments as well as to employ inspectors — conservators who are indispensable for an active registration of rural resources in particular. The authorities try also to severe criterions of field services making decisions on changes and demolition of historic structures; to this end they employ oftener and oftener provisions of the Law on Local

Government Planning and Land which calls for a number of documents stating the impossibility to preserve the structure.

There exists thus in Great Britain a full awareness and need to improve and to initiate new mechanisms in the field of restoration, conservation and preservation on behalf of the protection of cultural property. At the present moment the main emphasis is being shifted from the assistance in form of grants to reductions and tax stimuli as well as legal and administrative systems regulating a scope of the protection of national heritage.

Powyższe materiały przedstawione zostały na warszawskiej konferencji ICOMOS-u w 1982 r.

TADEUSZ POLAK

ZNAK OCHRONY OBIEKTÓW ZABYTKOWYCH W CZASIE WOJNY

Troska ludzi światłych, a z czasem społeczeństw i narodów, aby wojny nie doprowadzały do niszczenia dorobku człowieka, znana jest od zarania dziejów. Bezwzględny i okrutny sposób prowadzenia walki orężnej w starożytnej Grecji już u Platona wywołał ostrą reakcję. W piątej ustawie swego dzieła *De republica* żądał on, by walczący wstrzymali się od niszczenia dobytku człowieka, szczególnie palenia domostw i żądanie to zostało przyjęte. Na przykład wódz ateński Tymoteusz podczas walki nie pozwalał na niszczenie domów. Zasada ograniczenia zniszczeń własności ludności cywilnej stosowana była również w starożytnym Rzymie. Liwiusz chwali pobłażliwość Rzymian, którzy po zdobyciu Kapui nie wzniecali pożarów i nie burzyli domów¹.

W epoce tej wskazywano na specjalny obowiązek poszanowania wartości kulturowych. Gracjusz podaje argumentację zawartą w liście Belizara do wodza Gotów, Totylli III. Celem listu miało być powstrzymanie przed zniszczeniem Rzymu, któremu już wówczas przypisywano wartości kulturowe i historyczne. Belizar pisał, że miasto to budowane było przez wiele pokoleń, rządziło nim wielu wybitnych mężów, i że zburzenie go byłoby zniewagą dla całego rodu ludzkiego². Postulat poszanowania wartości kulturowych występuje również u Cicerona, który potępia zniszczenie Koryntu³. Oczywiście przytoczone wystąpienia nie zapobiegły zniszczeniom wojennym. Świadczą one jednak o tym, że już wtedy zauważono potrzebę ochrony dorob-

ku człowieka, zwłaszcza gdy dorobek ten miał wartość historyczną lub artystyczną.

W czasach nowożytnych w wielu traktatach pokojowych zawieranych po zakończeniu wojen między innymi mowa jest o zwrocie uprzednio zrabowanych dzieł sztuki. Problematyka ta pojawia się np. w:

— traktatach westfalskim z 1648 r. oraz oliwskim z 1660 r., które zobowiązywały do zwrotu dokumentów archiwalnych;

— traktacie wiedeńskim z 1815 r. zobowiązującym Francję do zwrotu dzieł sztuki zrabowanych w czasie kampanii napoleońskiej;

— podobne traktaty zawarte były pomiędzy Austrią i Włochami w Zurichu w 1859 r. i we Wiedniu w 1866 r., gdzie Austro-Węgry zobowiązały się zwrócić archiwa i dzieła sztuki z terenów odstąpionych Włochom⁴.

Traktaty pokojowe dotyczyły jednak zniszczeń i rabunków, jakie miały już miejsce, a ich rola ograniczała się jedynie do ustalenia zasad dokonywania „rozliczeń”. Wraz z rozwojem technik wojennych, coraz większego znaczenia nabierał problem ochrony kulturowego dorobku narodów przed konsekwencjami przyszłych wojen i konfliktów. Pierwsze akty prawne ujęte w sposób kompleksowy powstają w XIX w. Problem ten jest aktualny po dziś dzień i organizacje międzynarodowe ustalają coraz to nowsze, skuteczniejsze bariery ochronne, które w razie konfliktu zbrojnego powinny ochronić dla przyszłych pokoleń to, co przekazały poprzednie.

W materiale tym przedstawiam rys historyczny tylko jednego z elementów sposobu ochrony — oznakowania obiektów zabytkowych i dzieł sztuki na wypadek wojny.

Pierwsze zalecenie oznakowania obiektów zabytkowych, ujęte w formie dokumentu prawnego, znane jest z drugiej połowy XIX w. W czasie wojny domowej w Ameryce (wojna secesyjna 1861—1865) prezydent Abraham Lincoln polecił opracować in-

¹ Gracjusz, *De inre belli ac pacis libri tres*, III, XII, II, 2.

² C. Berezowski, *Ochrona prawno-międzynarodowa zabytków i dzieł sztuki w czasie wojny*, Warszawa 1948, s. 26.

³ Vattel, *Le droit des gens*, III, IX, 173.

⁴ H. Nieć, *Ojczyzna dzieła sztuki*, Warszawa—Kraków 1980, s. 82.

strukcję dla dowództwa armii. Ukazała się ona 24 kwietnia 1863 r. i zawierała w § 118 takie sformułowanie⁵: „Dowódca jednostki oblegającej żąda niekiedy od oblężonego, aby oznaczył budynki zawierające zbiory dzieł sztuki, muzea naukowe, obserwatoria astronomiczne lub cenne biblioteki, tak aby w miarę możliwości dało się uniknąć ich zniszczenia”.

Jest to, jak dotychczas, pierwszy znany w tekście prawnym ślad potrzeby i możliwości oznaczenia obiektów i przedmiotów w czasie działań wojennych. Instrukcja powyższa nie podawała wprawdzie sposobu ani też wzoru oznakowań, niemniej jednak była wyraźnym zaleceniem korzystania z takiej możliwości ochrony obiektów o znaczeniu kulturowym. Następnym aktem prawnym, który bardziej precyzyjnie reguluje oznakowanie obiektów zabytkowych, jest projekt deklaracji międzynarodowej dotyczącej praw i zwyczajów wojny uchwalony w Brukseli w dniu 27 sierpnia 1874 r. W art. 17 wymieniono obiekty, które należy chronić przed bombardowaniem, pod warunkiem jednak, że nie służą one do celów wojskowych, podając w zakończeniu: „... obowiązkiem oblężonych jest oznaczenie tych gmachów specjalnymi widocznymi znakami, które należy zawczasu wskazać oblegającemu”.

Oblężony zatem, zależnie od posiadanych możliwości, mógł wskazać stronie atakującej obiekty, które należało chronić, oraz sposób ich oznakowania. Powyższa zasada potwierdzona została na sesji Instytutu Prawa Międzynarodowego w Oksfordzie w dniu 10 września 1880 r. w uchwalonym *Prawie wojny lądowej*. Wzór znaku nie został jednak ustalony, natomiast strony walczące mogły taki znak między sobą uzgodnić.

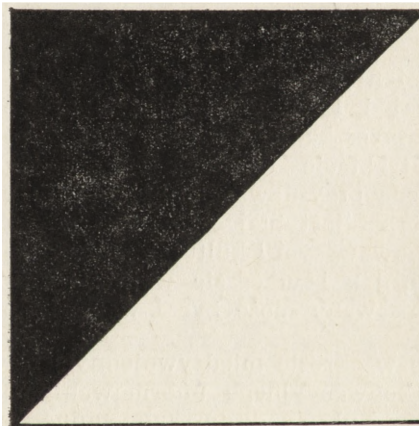
Dopiero w dniu 18 października 1907 r. w podpisanej w Hadze *Konwencji dotyczącej bombardowania przez siły morskie w czasie wojny* w art. 5 odnotowujemy konkretny znak ochrony. Po wymienieniu obiektów, które powinny być oszczędzone (ochronione) przez dowódcę sił morskich w czasie bombardowania, podano: „...obowiązkiem mieszkańców jest oznaczenie tych zabytków, gmachów lub miejsc, widocznymi znakami, którymi będą duże sztywne tablice prostokątne, podzielone wzdłuż przekątnych na dwa trójkąty, górny o barwie czarnej, dolny — białej” (il. 1).

W tym samym czasie została również podpisana *Konwencja dotycząca praw i zwyczajów wojny lądowej* (Haga, 18 października 1907 r.). W art. 27 czytamy: „...obowiązkiem oblężonych jest oznaczyć te gmachy i miejsca za pomocą specjalnych widocznych znaków, które będą notyfikowane oblegającym”.

Nie podano jednak wzoru znaku, należy więc pamiętać, że za obowiązujący uznano znak ochronny podany w konwencji o morskich siłach zbrojnych.

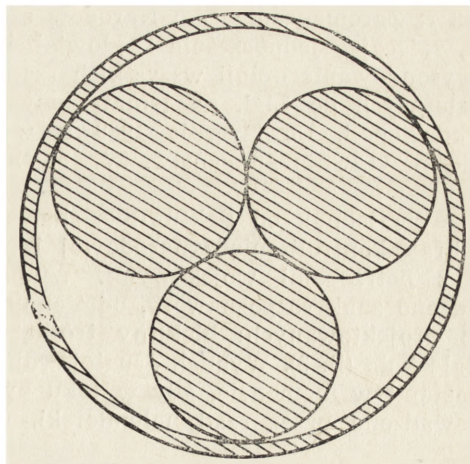
W okresie międzywojennym (1918—1939) narasta ożywienie w środowiskach zajmujących się ochroną dóbr kultury. Podnoszona jest konieczność ustanowienia jednoznacznych i ogólnie obowiązujących

zasad prawnych ochrony obiektów zabytkowych i kultury na wypadek wojny. Prawo takie nakładłoby obowiązek na każdą ze stron układających się, a jednocześnie walczących ze sobą, bez potrzeby specjalnych ustaleń już w czasie działań wojennych. W dniu 16 grudnia 1933 r. na siódmej Międzynarodowej Konferencji Państw Amerykańskich w Montevideo zostało zleczone podpisanie tzw. *Paktu Roericha*, inicjatora i autora projektu dokumentu. Traktat ten podpisany został w Waszyngtonie w dniu 15 kwietnia 1935 r. przez 21 państw kontynentu amerykańskiego. Nosi on nazwę *Traktatu o ochronie instytucji artystycznych i naukowych oraz zabytków historycznych*. W art. III traktatu został określony znak rozpoznawczy: „...ażeby zidentyfikować zabytki i instytucje wymienione w art. I, można korzystać z flagi rozpoznawczej (czerwone koło zawierające potrójną czerwoną kulę na białym tle) zgodnie z wzorem załączonym do niniejszego traktatu” (il. 2).

1. Znak ochronny ustalony przez „Konwencję dotyczącą bombardowania przez siły morskie w czasie wojny” w 1907 r.

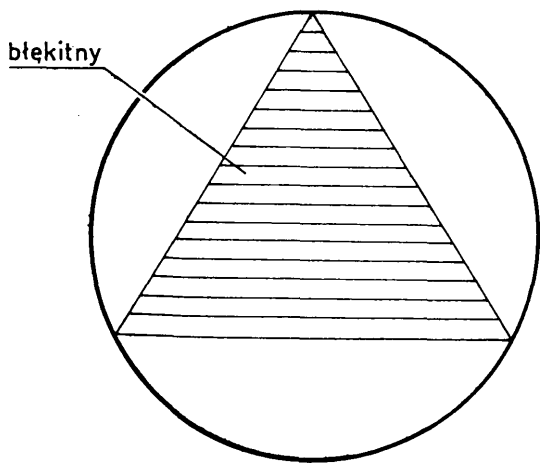
1. Protective sign established by “The Convention on the Bombardment by Naval Forces at War”, 1907

2. Znak rozpoznawczy określony w „Traktacie o ochronie instytucji artystycznych i naukowych oraz zabytków historycznych” w 1935 r.

2. Identification sign provided for in “The Treaty on the Protection of Artistic and Scientific Institutions and Historic Monuments”, 1935

⁵ S. Nahlik, *Międzynarodowa ochrona dóbr kulturalnych, Zbiór tekstów*. „Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków”, ser. B, t. IV, Warszawa 1962.

3. Znak rozpoznawczy zaproponowany w projekcie opracowanym przez komitet ekspertów Międzynarodowego Urzędu Muzeów w 1938 r.

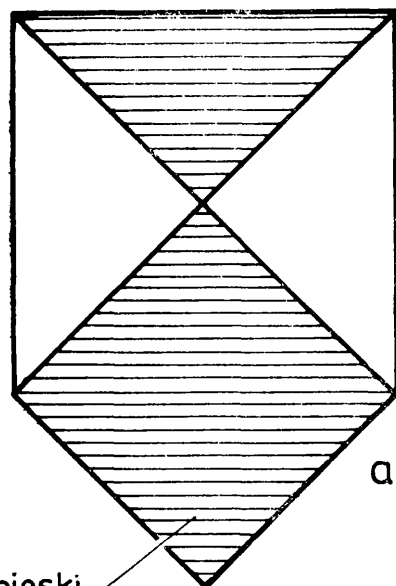
3. Identification sign proposed in the draft prepared by the Committee of Experts of the International Office of Museums in 1938

Dokument ten podpisały jedynie państwa Ameryki Południowej i Północnej. Wybuch drugiej wojny światowej przeszkodził w przyjęciu go przez inne kraje. W traktacie ustalono, że poszanowanie i ochrona będą przyznawane zabytkom historycznym, muzeom oraz instytucjom naukowym, artystycznym, wychowawczym i kulturalnym zarówno w czasie pokoju, jak i w czasie wojny. Ustalony znak ochrony stosowany może być i w czasie pokoju⁶.

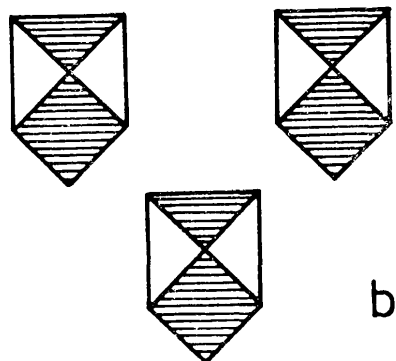
W Europie w okresie międzywojennym nowego impulsu do konwencyjnego unormowania sprawy ochrony dóbr kultury dostarczyła wojna domowa w Hiszpanii, która w znacznym stopniu zagroziła obiektom zabytkowym. Na zlecenie VI komisji Zgromadzenia Ligi Narodów i Międzynarodowej Komisji Współpracy Intelktualnej, Międzynarodowy Urząd Muzeów powołał w 1937 r. komitet ekspertów, powierzając mu opracowanie projektu konwencji. Projekt taki opracowany został we wrześniu 1938 r. Zgromadzenie Ligi Narodów zaaprobowало go, zalecając jednocześnie rządowi holenderskiemu wysondowanie opinii wszystkich rządów, nie tylko należących do Ligi, na temat celowości zawarcia konwencji. Do stycznia 1939 r. wypowiedziało się pozytywnie 40 państw. W projekcie powoływano się na kodyfikacje haskie z 1899 i 1907 r. Odcięto się jednak od Paktu Roericha, zarzucając mu brak kontroli międzynarodowej i nieliczenie się z potrzebami wojskowymi. W projekcie wprowadzono znak rozpoznawczy, odmienny od poprzednio projektowanych: błękitny trójkąt wpisany w białe koło (il. 3). Wybuch drugiej wojny światowej nastąpił w momencie, gdy w toku były sondaże prowadzone przez rząd holenderski. Między-

⁶ "The Department of State Teatry Information Bulletin", Nr 67, 30.IV. 1935 r., s. 55.

⁷ J. Kropidłowski, *Wybrane zagadnienia z zakresu ochrony dóbr kultury*, MKiS, Warszawa 1972, s. 10—14.

niebieski

4. Znak rozpoznawczy ustalony przez „Konwencję o ochronie dóbr kulturalnych w czasie konfliktu zbrojnego” w 1954 r. (a) oraz ten sam znak w układzie potrójnym do oznakowania obiektów poddanych ochronie specjalnej (b)

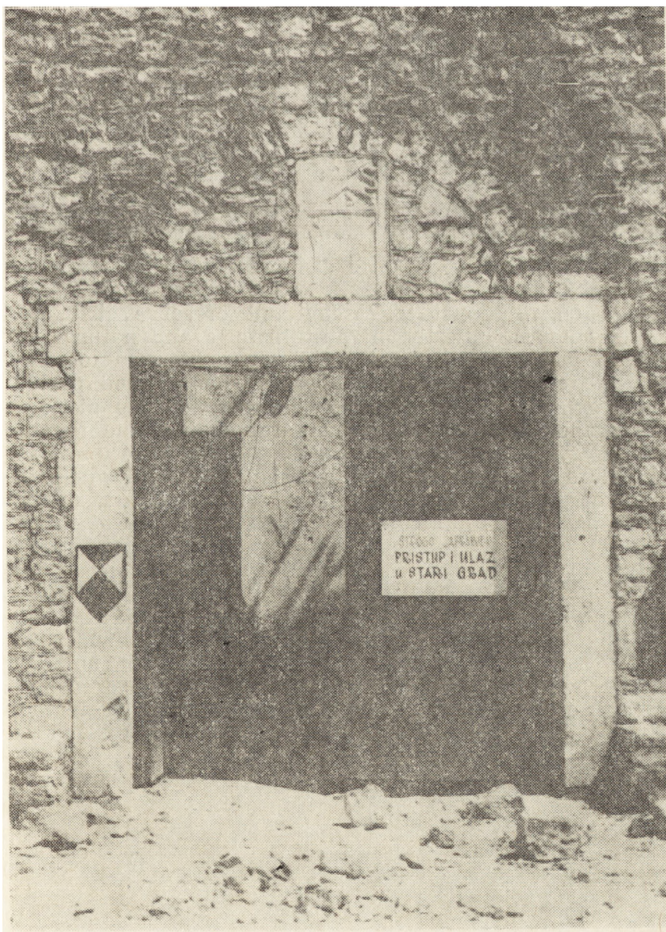
4. Identification sign established by "The Convention on the Protection of Cultural Property during an Armed Conflict", 1954 (a), and the same sign in a three-fold arrangement to denote structures which are subject to special protection (b)

narodowy Urząd Muzeów nie zrezygnował jednak z prób zapewnienia ochrony obiektów zabytkowych i dzieł sztuki w czasie rozpoczętej już drugiej wojny światowej. Już 4 września 1939 r. wystosował do walczących państw komunikat, proponując zastosowanie pewnych środków ochronnych, wraz z projektem deklaracji, którą podpisałyby rządy państw walczących. Niestety, podpisały ją tylko Belgia i Holandia⁷.

Działania wojenne w latach 1939—1945 nie oszczędziły obiektów zabytkowych i dzieł sztuki. W Hadze w dniu 14.V.1954 r. uchwalona została *Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w czasie konfliktu zbrojnego*. Oprócz wielu bardzo istotnych dla zabezpieczenia dóbr kultury postanowień ujętych w konwencji, niepoślednim środkiem ochrony jest uchwalenie znaku rozpoznawczego. Konwencja podaje sposób umieszczenia znaku na obiektach nie-

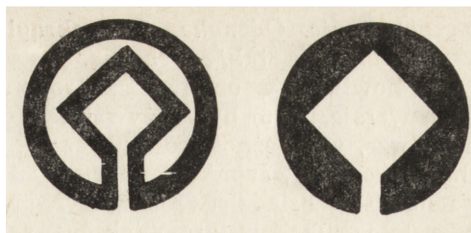
ruchomych oraz w czasie transportu, itp. W art. 6, p. 1, czytamy: „Znakiem rozpoznawczym konwencji jest tarcza skierowana ostrzem w dół, podzielona wzdłuż przekątnych na cztery pola, dwa błękitne i dwa białe (tarcza herbowa złożona z błękitnego kwadratu — jeden z kątów tworzy ostrze tarczy oraz umieszczony nad nim błękitny trójkąt, rozgraniczonych po każdej stronie białym trójkątem”) (il. 4a).

Ustalono dodatkowo, że znak rozpoznawczy w układzie potrójnym służy do oznakowania dóbr kultury korzystających z ochrony specjalnej (il. 4b), natomiast w układzie pojedynczym do oznakowania obiektów korzystających z ochrony ogólnej. Konwencja dopuszcza, że znak ten może być umieszczony na flagach, wymalowany na samym obiekcie lub umieszczony na nim w inny sposób. Może być ponadto używany przez służbę konserwatorską jako emblemat w legitymacjach i pismach. Mimo że konwencję z 1954 r. parafowało kilkadziesiąt państw, to większość państw, które podpisały *Traktat o ochronie instytucji artystycznych i naukowych oraz zabytków historycznych* w Waszyngtonie w 1935 r., tej nie ratyfikowało. Wobec tego praktycznie istnieją obecnie na świecie dwie konwencje i dwa znaki ochronne dla zabezpieczenia obiek-

5. Budwa (Jugostawia), jedna z bram w murach obronnych oznakowana międzynarodowym znakiem ochrony zabytków, po trzęsieniu ziemi w 1979 r. (fot. T. Polak)

5. Budva (Yugoslavia), one of the gates in defensive walls marked with an international sign of monuments protection after an earthquake in 1979

6. Znak ochronny ustalony w 1978 r. przez Komitet Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO

6. Protective sign established in 1978 by the Committee for the World Cultural and Natural Heritage of UNESCO

tów zabytkowych i dóbr kultury na wypadek konfliktu zbrojnego (il. 3 i 4). *Konwencja Haska* została ratyfikowana przez znacznie większą liczbę państw.

Należy stwierdzić, że z prawnego punktu widzenia oznakowanie obiektów zabytkowych na wypadek wojny jest szczegółowo określone, w przeciwieństwie do stanu prawnego dotyczącego oznakowania obiektów zabytkowych w czasie pokoju. Oznakowanie to jednak (il. 4) stosowane jest powszechnie w czasie pokoju przez służby konserwatorskie państw ratyfikujących *Konwencję Haską* z 1954 r.⁸ Można je spotkać na tablicach informacyjnych obiektów zabytkowych, w przyjętych znakach firmowych organizacji zajmujących się ochroną i konserwacją zabytków, jest używane również w różnego rodzaju zagrożeniach obiektów, spowodowanych kataklizmami, jak to miało miejsce np. w Czarnej Górze w 1979 r. Wszystkie zabytkowe obiekty architektury i budownictwa dotknięte trzęsieniem ziemi zostały tam oznakowane międzynarodowym znakiem ochrony zabytków (il. 5).

Postępujące uprzemysłowienie, urbanizacja rozległych obszarów legły u podstaw decyzji UNESCO, aby w 1976 r. powołać do życia Komitet Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego. Komitet ten za główny cel swej działalności przyjął zachowanie oraz ochronę dóbr kultury i przyrody, które stanowią wyjątkową wartość dla całej ludzkości. Jest to nowa inicjatywa jednej z organizacji ONZ, aby zapobiec niszczeniu dóbr kultury, tym razem nie przez wojnę, ale przez czas i zgubne skutki rozwoju cywilizacji. Umieszczenie obiektu, zespołu zabytkowego, miasta, rezerwatu przyrodniczego itp. na liście dziedzictwa światowego daje mu szczególną rangę, nie tylko na terenie własnego kraju, ale i na świecie. Dzięki temu stworzony został pewnego rodzaju obowiązek międzynarodowej pomocy w ratowaniu i zachowaniu tych wartości. Na drugim posiedzeniu, w 1978 r., Komitet Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO w III części ustaleń przyjął: „... odznaka dziedzictwa światowego, zaprojektowana przez Michala Olyffa, symbolizuje wzajemną zależność między dobrami kulturalnymi i materialnymi, środkowicy kwadrat, będąc formą stworzoną przez człowieka, i okrąg przedstawiający naturę mają ści-

⁸ T. Polak, *Oznakowanie zabytków architektury i budownictwa*, „Ochrona Zabytków”, nr 2, 1974.

ste z sobą połączenie. Odznaka jest okrągła jak świat, lecz przedstawia także ochronę.”

Komitet postanowił, aby obydwie zaproponowane przez artystę wersje (il. 6) były używane w obojętnie jakim kolorze, w zależności od zwyczaju, możliwości technicznych i uwarunkowań artystycznych⁹. Dotychczas na liście dziedzictwa światowego umieszczonych zostało kilkadziesiąt obiektów zabytkowych architektury, budownictwa, dzieł sztuki, zespołów miejskich, rezerwatów, miejsc wyjątkowych¹⁰. Przyjęty znak ochronny i rozpoznawczy wita turystę u bram miast i miejsc zabytkowych, mówi o ich wartości dla ciągłości rozwoju kultury.

⁹ *Orientations devant quider la mise en envre de la convention pour la Protection du Patrimoine Mondial — 1976, Paris.*

¹⁰ Do końca 1981 r. na listę dziedzictwa kulturalnego wpisane zostały następujące polskie obiekty i zespoły: Wieliczka — kopalnia soli, Kraków — zespoły staromiejskie, Oświęcim — były obóz koncentracyjny, Białowieża — rezerwat przyrody, Warszawa — Stare Miasto.

Historia prób tworzenia znaków ochrony dla zabezpieczenia obiektów zabytkowych i dzieł sztuki przed zniszczeniem na wypadek wojny jest tylko jednym z wielu działań licznych organizacji międzynarodowych i tysięcy bezimiennych pracowników w ochronie dóbr kultury. Nieubłagany czas, międzynarodowe konflikty, wciąż postępująca urbanizacja i cywilizacja, a także kataklizmy atmosferyczne powodują, że wszystko to, co jest warte zachowania, stanowi przedmiot coraz większej troski państw i narodów. Na ten cel przeznaczają się coraz większe nakłady finansowe, aby uchronić i zabezpieczyć dobra kultury dla przyszłości. Niemalą rolę odgrywają tu też znaki informacyjne (ochronne), które informują o historii obiektu, chronią go i zabezpieczają.

dr inż. Tadeusz Polak
Zarząd Główny PP PKZ
w Warszawie

THE SIGN OF THE PROTECTION OF HISTORIC MONUMENTS DURING THE WAR

The endeavour of men of intellect and later of all societies and nations — the author says — to prevent a destruction of human attainments by wars has been known from the dawn of the history. Already in ancient days great efforts were made to save houses and towns from the effect of hostilities. All this, of course, did not prevent war destruction. Still, it shows that already then it was found necessary to protect human possessions, especially if they had a historic or artistic value.

In modern days various peace treaties concluded after wars contained a clause on the return of previously plundered works of art. In view of an advancement in war techniques, the problem of the protection of national cultural property against consequences of future wars and conflicts is gaining on importance.

The author presents a historic outline of only one element of the mode of protection, i.e. marking the historic elements in case of war. He reminds that the first recommendation to mark historic structures, put in form of a legal document, dates back to the second half of the 19th century and was worked out as rules of procedure during civil wars in America (1861—65). The author lists then documents regulating the marking of historic elements, namely: Draft International Declaration on Laws and Customs of War (Brussels, 1874),

Convention on Bombardment by Naval Forces at War (Hague, 1907), Convention on Law and Customs of Land War (Hague, 1907), The Treaty on the Protection of Artistic and Scientific Institutions and Historic Monuments (Washington, 1935), and the latest ones such as the Convention on the Protection of Cultural Property at the Time of an Armed Conflict (Hague, 1954). In addition to this, the World Committee for Cultural and Natural Heritage of UNESCO adopted in 1978 agreements on the need to rescue and preserve structures or complexes with the highest historic and natural value. It was also then that symbols to be used to mark historic complexes were proposed. The adopted protection and identification sign welcomes tourists at town gates and historic sites, speaks for their value for the continuity of cultural development. The history of endeavours to create protective signs for the preservation of historic structures and works of art against their destruction in case of war is only one of numerous actions of international organisations and thousands of anonymous workers in the protection of cultural property. Relentless time, international conflicts, ongoing urbanization and civilization as well as atmospheric cataclysms are the elements due to which all what is worth preserving is the subject of an ever bigger care of states and nations. Of quite a great significance are in this respect informative (protective) signs.